

UDK 902
ISSN 1330-0644
VOL. 18./2001.
ZAGREB, 2001.

Prilozi

Instituta za arheologiju u Zagrebu

Pril. Inst. arheol. Zagrebu 18./2001.
Str./Pages 1-292, Zagreb, 2001.

Časopis koji je prethodio

Prilozi 1., 1983., Prilozi 2., 1985., 3.-4., 1986.-1987., 5.-6., 1988.-1989., 7., 1990.,
8. 1991., Pril. Inst. arheol. Zagrebu 9., 1992., 10., 1993., 11.-12./1994.-1995.,
13.-14./1996.-1997., 15.-16./1998.-1999., 17./2000.

Nakladnik/ Publisher

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU/
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/ Adress of the editor's office

Institut za arheologiju/Institute of archaeology
HR - 10000 Zagreb, Ulica grada Vukovara 68
Telefon/phone/fax ++385/01/615 02 50
e-mail: institut-za-arheologiju@IARH.tel.hr

Glavni i odgovorni urednik/ Editor in chief

Željko TOMIČIĆ (Zagreb)

Redakcijski odbor/ Editorial committee

Dunja GLOGOVIĆ (Zagreb), Timotej KNIFIC (Ljubljana, SLO), Remza KOŠČEVIĆ
(Zagreb), Laszlo KÓVACS (Budapest, HUN), Kornelija MINICHREITER (Zagreb),
Mladen RADIĆ (Osijek), Željko RAPANIĆ, (Split) Aleksandar RUTTKAY (Nitra,
SK), Ivančica SCHRUNK (Minneapolis, USA), Željko TOMIČIĆ (Zagreb).

Prijevod na engleski/ English translation

Nikolina MATETIĆ PELIKAN

Prijevod na njemački/ German translation

Nikolina MATETIĆ PELIKAN

Lektura/ Language editor

Marijan RIČKOVIĆ (hrvatski)
Ulrike STEINBACH (njemački)
Kenneth MAYER (engleski)

Dizajn/ Design

Roko BOLANČA

Korektura/ Proofreaders

Krešimir KVOČIĆ

Računalni slog/ Layout

Ranko PERŠIĆ, Zagreb

Tisak/ Printed by

Tiskara PETRAVIĆ, d.o.o., Vladimira Nazora 12, 10434 Strmec

Naklada/ Circulation

600 primjeraka / 600 examples

Sekundarne publikacije/ Indexed in

GERMANIA Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen
Archaeologischen Instituts, Verlag Philipp von Zabern, Mainz

Izdavanje časopisa novčano podupire

MINISTARSTVO ZNANOSTI I TEHNOLOGIJE REPUBLIKE HRVATSKE
HR - 10000 Zagreb, Strossmayerov trg 4

Sadržaj

Izvorni znanstveni radovi

- 5 KORNELIJA MINICHREITER
Tipološka klasifikacija keramike rane starčevačke kulture iz stambene zemunice 10 u Zadubravlju
- 21 DUNJA GLOGOVIĆ, SLOBODAN MIKO
Nekoliko brončanodobnih nalaza iz okolice Torčeca pokraj Koprivnice i njihova spektrometrijska analiza
- 33 DARIA LOŽNJAK
Nalazišta brončanoga doba na vinkovačkom području
- 63 SAŠA KOVAČEVIĆ
Istraživanja prapovijesnog lokaliteta u Novoj Bukovici na položaju Sjenjak - povijest i novi rezultati
- 79 RENATA ŠOŠTARIĆ
Karbonizirani biljni ostaci iz prapovijesnog lokaliteta u Novoj Bukovici na položaju Sjenjak
- 83 NIVES MAJNARIĆ PANDŽIĆ
Grob ratnika Lt 12 iz srednjolatskog groblja u Zvonimirovu kod Suhopolja u Virovitičko-podravskoj županiji
- 103 MARKO DIZDAR
Nalazišta latenske kulture na vinkovačkom području
- 135 REMZA KOŠČEVIĆ
Sitni metalni predmeti iz Siscije
- 143 REMZA KOŠČEVIĆ
Daljnja opažanja o olovnim privjescima
- 157 VLASTA BEGOVIĆ, IVANČICA SCHRUNK
Preobrazbe rimskih vila na istočnom Jadranu u kasnoj antici i ranom srednjem vijeku
- 173 ŽELJKO TOMIČIĆ
...Sclavorum regionem, quae Zellia appellatur... Pavla Đakona
Povijesna (renesansna) kartografija - novi izvor poznavanja hrvatskog ranog srednjovjekovlja
- 189 TAJANA SEKELJ IVANČAN
Neki arheološki primjeri zaposjedanja ruševina antičkih urbanih cjelina u sjevernoj Hrvatskoj tijekom srednjeg vijeka
- 213 TATJANA TKALČEĆ
Gotičke keramičke čaše iz Glogovnice i Ivanca Križevačkog kraj Križevaca i Gudovca kraj Bjelovara

Contents/Inhaltsverzeichnis

Original scientific papers

- KORNELIJA MINICHREITER
Typological classification of pottery of the early Starčevo culture from the pit-dwelling 10 in Zadubravlje
- DUNJA GLOGOVIĆ, SLOBODAN MIKO
A couple of Bronze Age finds from the surroundings of Torčec near Koprivnica and their spectrometric analysis
- DARIA LOŽNJAK
Bronze Age sites in the Vinkovci region
- SAŠA KOVAČEVIĆ
Investigation of the prehistoric locality in Nova Bukovica on the site Sjenjak - History and new results
- RENATA ŠOŠTARIĆ
Carbonized plant remains of the prehistoric locality in Nova Bukovica on the site Sjenjak
- NIVES MAJNARIĆ PANDŽIĆ
Warrior's grave Lt12 from Middle La Tène II grave site in Zvonimirovo near Suhopolje in the County of Virovitica-Podravina
- MARKO DIZDAR
La Tène culture sites in the Vinkovci area
- REMZA KOŠČEVIĆ
Small metal artifacts from Siscia
- REMZA KOŠČEVIĆ
Further observations on lead pendants
- VLASTA BEGOVIĆ, IVANČICA SCHRUNK
Transformations of Roman villas on the eastern Adriatic coast in late classical antiquity and the early Middle Ages
- ŽELJKO TOMIČIĆ
... Sclavorum regionem, quae Zellia appellatur ... von Paulus Diaconus
Historische (Renaissance-) Kartographie die neue Forschungsquelle für das Frühmittelalter in Kroatien
- TAJANA SEKELJ IVANČAN
Manche archäologische Beispiele für die Besiedlung der Ruinen antiker Stadtanlagen in Nordkroatien im Mittelalter
- TATJANA TKALČEĆ
Gotische Keramikgefäße aus Glogovnica und Ivanec Križevački bei Križevci und Gudovac bei Bjelovar

Pregledni radovi

- 235 MARIJA BUZOV
Podni mozaici sustava Eufrazijeve bazilike
- 253 ŽELJKO TOMIČIĆ, TATJANA TKALČEC,
MARKO DIZDAR, DARIA LOŽNJAK
Veliki Gradiš, Veliko Gradišće - plemićki grad Vrbovec
kraj Huma na Sutli (Stanje istraživanja 2001. godine)
- 275 DARIA LOŽNJAK, TATJANA TKALČEC
Suhopolje - Lajkovina rezultati sustavnog terenskog
pregleda kasnobrončanodobnoga naselja

Prikazi

- 285 DUNJA GLOGOVIĆ
TRANS EUROPAM. Festschrift für Margareta Primas.
Beiträge zur Bronze- und Eisenzeit zwischen Atlantik
und Altai. Antiquitas. Reihe 3, Abhandlungen zur Vor-
und Frühgeschichte, zur Klassischen und Provinzial-Rö-
mischen Archäologie und zur Geschichte des Altertums,
Bd. 34, Bonn, 1995., 288 str. sa sl.
- 289 DARIA LOŽNJAK, TATJANA TKALČEC
Kratice

Review

- MARIJA BUZOV
Bodenmosaiken des Systems des Eufrasios-Basilika
- ŽELJKO TOMIČIĆ, TATJANA TKALČEC,
MARKO DIZDAR, DARIA LOŽNJAK
*Veliki Gradiš, Veliko Gradišće - feudal town of Vrbovec near Hum
na Sutli (as of 2001)*
- DARIA LOŽNJAK, TATJANA TKALČEC,
Suhopolje - Lajkovina
Results of systematic survey of the Old Bronze Age settlement

- DARIA LOŽNJAK, TATJANA TKALČEC
Abbreviations / Abkürzungen

Daljnja opažanja o olovnim privjescima

Further observations on lead pendants

Izvorni znanstveni rad

Antička arheologija

Original scientific paper

Roman archaeology

UDK/UDC 904:621-034.4(497.5 Sisak)“00/2”

Primljeno/Received: 25. 05. 2001.

Prihvaćeno/Accepted: 21. 06. 2001.

Dr. sc. REMZA KOŠČEVIĆ

Institut za arheologiju

Ul. grada Vukovara 68

HR - 10000 Zagreb

U radu se razmatraju rijetki olovni privjesci, koji potječu iz Siska i već su prije objavljeni. Objavom kalupa za njihovu izradu, privjesci su iznova uzeti u razmatranje radi njihova razjašnjavanja s namjenskih i drugih motrišta. Učinjen je i pokušaj njihova sistematiziranja i uspostave male tipologije oblika.

Ključne riječi: Sisak, kalup, olovni privjesci, antika

Key words: Sisak, mould, lead pendants, antiquity

U relativno kratkom razdoblju objelodanjeno je više oblika olovnih privjesaka s posebno uobičenom petljom, kao njihovim najuočljivijim zajedničkim elementom. Upravo ta petlja, kao najosnovnije obilježje, nalaže izdvajanje takvih privjesaka u posebnu vrstu nalaza.

Prije jedanaest godina objavljena je skupina od dvadeset tri olovna privjeska s pločicom u obliku lunulae¹, kojima u međuvremenu treba dodati još pet lunulastih primjeraka, zaobilježenih unutar arheološkog dijela Zbirke B. Horvata², zatim jedan primjerak u liku trokuta³ te tri primjerka kružnog oblika⁴. Svi su ovi olovni privjesci, zasad 32 objavljena primjerka, pronađeni u rijeci Kupi u Sisku⁵ i, s izuzetkom komada iz Zbirke B. Horvata, čuvaju se u Arheološkome muzeju u Zagrebu.

Nakon novijeg objavljivanja sličnih nalaza (SCHMITZ, 1993., 45.-68.)⁶, koje od prve objave lunulastih privjesaka dijeli više od jednog desetljeća, količina formi popela se do broja dovoljnog za uspostavu male skale oblika i njihovih preinaka.

Prigodom njihove prve objave 1990. godine, lunulasti privjesci predstavljali su krajnje usamljenu pojavu, bez ikakvih analogija. Tada su bili promatrani u odnosu na namjenu: magijsku, zaštitnu, zavjetnu i kultnu, unutar kojih je prevladala ova posljednja, a vremenski su bili postavljeni u rasponu 2. i 3. st. Nakon objavljivanja studije W. Schmitza, koja je pružila prošireni spektar oblika, siscijanski privjesci ponovo su uzeti u tretman radi preispitivanja njihove namjene, a također i njihove pripadnosti određenom kulturnom i vjerskom okružju.

¹ Košćević, 1990., 23.-30., T. I., T. II., sl. 1.-9.

² Košćević, 2000., 16., 17., 93., 94., kat. br. 123-127

³ Košćević, 1991., 43., 125., T. XII., 180.

⁴ MIGOTTI, 1994., 72., 73., sl. 2., a, b, d

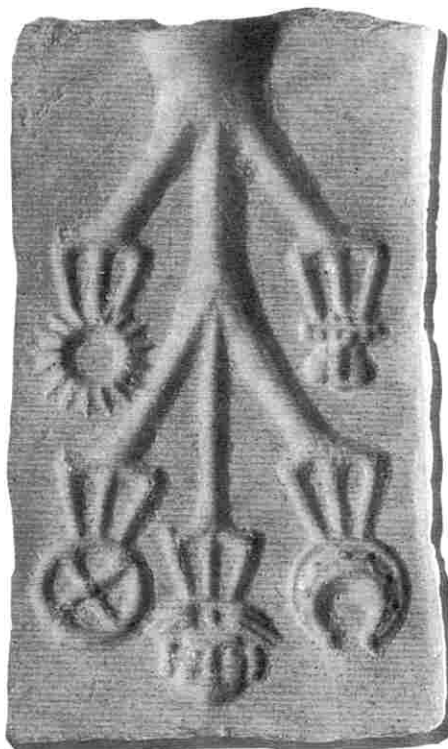
⁵ Nakon zaključivanja ovog teksta i njegove predaje u tisk u lipnju 2001. godine u potonjem obilasku muzejskih institucija registrirani su istovrsni privjesci i izvan Siska. Riječ je o 7 primjeraka iz Slovenj Grada s trapezastom dvodjelnom petljom, približno istih dimenzija kao i sisačkih privjesaka, koji zastupaju oblike T. I., 5, 8, 9, 12 i 24. Privjesci čine dio stare zbirke J. Soklića i prema podacima samog kolekcionara potječu iz rimske postaje Colatio, a njihovu bi tamošnju

pojavu najvjerojatnije trebalo promatrati u kontekstu veza s Akvilejom ili, možda, Petovijem. Postoji, međutim, bitna razlika koja se odnosi na vrstu kovine od koje su privjesci rađeni: za razliku od sisačkih olovnih, u objavi slovenjgradečkih privjesaka, kod svih sedam komada, kao metal od kojeg su lijevani, navodi se bronca (M. Strmčnik Gulič, Arheološko gradivo v Sokličevi zbirki, u Slovenj Gradec i Mislinjska dolina II, Slovenj Gradec, 1999., 33.-60., kat. br. 42-48). O kojem se metalu zapravo radi na temelju primjeraka izloženih u stalnom postavu ne može se sa sigurnošću utvrditi

⁶ Dugujem srdačnu zahvalnost dr. Branki Migotti, koja mi je svratila pozornost na tu objavu

U studiji W. Schmitza riječ je o dva kamena kalupa, koji su služili kao jednostrani kalupi za lijevanje oblika s jednim licem i ravnom poledinom te o jednom olovnom kružnom privjesku (T. I., 20, T. II., 20). Jedan kalup potječe iz Bonna (sl. 1.), pronađen je u krugu legionarskog tabora i nalazi se u privatnom posjedu, dok je drugi pronađen u termama u Heerlenu u Nizozemskoj (sl. 2.) i datiran je novcem iz 252. godine, a čuva se u muzeju u termama (SCHMITZ, 1993.,

50.). Bonski kalup ima uklesane likove samo na jednoj strani i to njih pet, za oblike: T. I., 1, 4, 14, 19, 21, T. II., 1, 4, 14, 19, 21, a kod heerlenskog kalupa na jednoj se strani nalazi također pet likova, za oblike: T. I., 2, 10, 13, 18, 22, T. II., 2, 10, 13, 18, 22, a na drugoj dva para istih likova, za oblike: T. I., 7, 15, T. II., 7, 15, uz dvije kalotaste udubine. Svaki od likova, na oba kalupa, ima i udubine za dvodjelnu petlju, kao njihov sastavni dio.

Sl. 1. Kalup iz Bonna: SCHMITZ, 1993., Abb. 1.
Fig. 1. The mould from Bonn

Sl. 2. Kalup iz Heerlena - prednja i stražnja strana: SCHMITZ, 1993.,
Abb. 4. i 7.

Fig. 2. The mould from Heerlen — the front side and the reverse

Okupljeni na jednom mjestu (T. I., T. II.) dosad poznati olovni privjesci te vrste - kako oni gotovi tako i oni izliveni u udubljenim likovima iz kalupa⁷ pokazuju zanimljivu sliku anikoničnih oblika, iz čijeg se niza izdvaja samo prvi oblik, kojim je zastupljen tzv. figuralni prikaz. U skupini se pojavljuju sljedeći oblici i njihove inačice:

1. gorgonska maska: T. I., 1, T. II., 1
2. toljaga: T. I., 2, T. II., 2
3. lunula: T. I., 3-12, T. II., 3-12
 - a. bez phallusnog nastavka: T. I., 3-7, T. II., 3-7
 - b. s phallusnim nastavkom: T. I., 8-12, T. II., 8-12
4. phallus: T. I., 13-15, T. II., 13-15
 - a. jednostruki: T. I., 13, T. II., 13
 - b. dvostruki: T. I., 14, 15, T. II., 14, 15
5. kotač: T. I., 16-20, T. II., 16-20
 - a. s četiri žbice, kod zadnjeg koso položene: T. I., 16-19, T. II., 16-19
 - b. s više žbica: T. I., 20, T. II., 20
6. zračasti obruč: T. I., 21, T. II., 21
7. puna kružna pločica: T. I., 22, T. II., 22
8. perforirana kružna pločica: T. I., 23, T. II., 23
9. trokutna pločica: T. I., 24, T. II., 24.

Među devet osnovnih likova, unutar gotovih privjesaka i odljeva iz kalupa, oblik T. I., 5 zastupljen je s osam primjeraka, oblik T. I., 6 s četiri primjerka, oblik T. I., 8 s devet primjeraka te oblik T. I., 9 s dva primjerka, dok su ostali unikatni. Veličina privjesaka iz Siscije kreće se u rasponima od 16x20 do 26x35 mm, a dimenzije odljeva iz bonskog i heerlenskog kalupa iznose od 18x24 do 28x31 mm.

Istovrsna petlja trapezoidne, pravokutne ili ovalne forme, podijeljena okomitom prečkom u dva manja otvora, različito je proporcionirana u odnosu na veličinu pločice privjesaka. Preko petlje privjesci pokazuju pripadnost kategoriji predmeta iste namjene, ali petlja nije jedini njihov formalni objedinjujući dio. Svi izražavaju dublju morfološku vezu, baziranu na osnovnom oblikovnom konceptu i identičnom rješenju detalja, ovisno o kakvoći izrade.

U ponovnom tematiziranju olovnih privjesaka, potaknutom objavom kalupa, opet se kao primarno pomalja pitanje namjene. Najkraća rekapitulacija stava autora u povodu objavljivanja bonskog i heerlenskog kalupa, opsežno popraćenog vrlo zanimljivim razmatranjima o prožimanju religio i superstitio u antičkom društvu, svodi se na dva tumačenja: da je riječ - ili o modelima za izradu matrica za lijevanje nakita u tvrdima metalima, tj. o modelima za izradu nakita u limu metodom utiskivanja - ili pak o kalupima za neposrednu

izradu upravo olovnih amuleta, koji zamjenjuju one skuplje, načinjene od solidnijih, plemenitijih kovina, kao njihove jeftine imitacije (SCHMITZ, 1993., 52.-54.).

Polazeći od tih postavki, valja najprije pretresti ideju o olovnim privjescima kao pravim amuletima.

Poimanje amuleta u osnovi je subjektivno i dosta se teško distingvira od obuhvatne kategorije predmeta koju smatramo pravim nakitom. Svrha nakita je da ukrasi, no u svakom nakitu u neku je ruku sadržana ideja iskonskog amuleta. Nakit nošen na tijelu od postanka je imao apotropejsku i profilaktičku namjenu i to ponajprije u suzbijanju loših sila odnosno uroka, sa svrhom odbijanja tzv. zlog pogleda (Bösen Blick, Malocchio). S vremenom je zaštitno gledište nakita u većoj mjeri palo u zaborav. Pravu narav u doslovnom smislu zadržao je kao prilog pokojnicima u svojstvu zaštite u zagrobnom životu.

Općenito promatrani, gotovo svi oblici privjesaka na T. I. i T. II., mogu se uvrstiti među amulete, jer svaki od njih posjeduje neko zaštitničko ili drugo svojstvo.

Gorgoneion zastrašuje okamenjivanjem u izravnom pogledu, herkulovska toljaga znak je nadljudske snage i dodira s onostranim silama, simbolika lunule je univerzalna ali primarno apotropejska, a u kombinaciji s phallusom, koji je također obilježen općenitim simbolizmom kreativne moći, podrazumijeva plodnost⁸. Treća inačica phallusnog oblika (T. I., 15) mogla bi se gledati i kao obrnuti polumjesec s nekoliko većih kuglastih izbočenja i kuglastim završecima krakova, jednako kao što se vanjski krajevi žbica kod oblika T. I., 17 mogu promatrati i kao phallusni oblici.

Općenito uzevši, kotači s varirajućim brojem žbica⁹ T. I., 16-20, zračasti prsten T. I., 21 kao i kružna pločica T. I., 22¹⁰, sadržavali bi solarna svojstva. Simbolika oblika, kojeg zastupa privjesak s probojima T. I., 23, koji inače spada među nekolicinu skromno dekoriranih siscijanskih primjeraka s poprečno narebranim rubom (T. I., 8, 16), ostaje nejasna¹¹. U slučaju da se radi o dva u obruč upisana, nasuprotno postavljena trokuta, mogla bi mu se pridati općenita simbolika, kakvu sadrži i oblik privjeska T. I., 24¹², koji je preko površinskog ukrasa pločice u tijesnoj korelaciji s varijacijom lunule T. I., 8.

Neki od osnovnih oblika zastupljenih u skupini privjesaka s dvodijelnom petljom, pojavljuju se i unutar pravog nakita (T. I., 1, 2), a neki od njih predstavljali su dio standardnog nakitnog repertoara (T. I., 3, 16). Lunula, kao najstariji i najrašireniji oblik amuletnog privjeska, najčešća je i pretežito je nošena na ogrlici. Oblik phallusa, kao nakitni oblik, među tzv. juvelirskim komadima od zlata i srebra, dosta je rijetka pojava, svedena uglavnom na komade koji po dimenzijama i izgledu tendiraju diskretnijoj uočljivosti. Međutim, bronzani privjesci tog oblika, samostalni ili u kombinaciji s

⁷ Na T. II. nalaze se fotokopije svih oblika gotovih olovnih privjesaka i odljeva iz kalupa, preuzete iz originalnih ilustracija u izvornim objavama, prema kojima su načinjeni i shematski crteži na T. I.

⁸ Isti oblici dosta su uobičajeni i na predmetima svakodnevnog uporabe: lunula i phallus u funkciji fibula te kao dekoracije na lampicama, posljednji oblik još i kao držak na noževima itd.; gorgoneion je najčešći na phalerama, ali i na okovima s kola, pokućstva i posuda, dok se herkulovska toljaga javlja i kao držak na zrealima, medicinskom priboru itd.; KOHLERT NÉMETH, 1988., 80., 81.

⁹ Kotač s osam žbica spada u keltsku tradiciju, onaj sa šest žbica ukazuje na solarnu simboliku, a kotač s četiri žbice na četverofazni mješeviti ritam; CHEVALIER, GHEERBRANT, 1983., 289.

¹⁰ Pločica je interpretirana i kao mogući prikaz phiale, u smislu predmeta žrtvovanja zaštitničkog duha Geniusa te još i kao zrcalo; SCHMITZ, 1993., 63.

¹¹ U izvornoj je objavi oblik unutar obruča vidjen kao shematski prikaz oranta; MIGOTTI, 1994., 72.

¹² Istostranični trokut simbolizira božansko, a u položaju vrha okrenutog naniže odnosi se na ženski spol; CHEVALIER, GHEERBRANT, 1983., 715., 716.

lunulom, ali u drukčijoj stilizaciji ili u verističkoj izvedbi, česti su i gotovo uobičajeni, naročito unutar vojne konjice. Relativna odsutnost phallusna oblika iz kategorije nakita donekle je paradoksalna, s obzirom na toleriranje njene moguće opscenosti i dapače na njenu popularnost u vojnom okruženju, pogotovu ako se zna da vojna i civilna oprema nisu inače bile striktno odvojene. Ostali oblici na nakitu se ne za pažaju.

U komentaru pretpostavke o olovnim privjescima kao amuletima, nuždan je kratki osvrt na izdubljene kalotaste oblike na stražnjoj strani heerlenskog kamenog kalupa (sl. 2. - desno), koje odgovaraju oblicima glatke i narebrene bule i koje bi preko svoje namjene neizravno mogle potkrijepiti ovu tezu. Bullae - svojevrsne kapsule s petljom širine recipijenta, predstavljale su posebnu vrstu uglavnom dječjih amuleta s dvostrukom zaštitom: simboličnom i onom sadržanom u tvarima kojima su bile ispunjene. Bile su nošene do kraja djetinjstva, a potom su odlagane i posvećivane Larima. Primarno porijeklo im je etruščansko, a difuzija im seže diljem Rimskog Carstva. Njihova pojava na istom kalupu s drugim oblicima ne potvrđuje postavku o amuletima, već joj je čak kontradiktorna zbog toga što udubine za bule nemaju uopće izdubljen dio za petlju, ma kojeg oblika ona bila. Stoga su oba oblika bula ispuštena iz skale prikazana na T. I., T. II., a njihova prisutnost na kalupu prije bi govorila u prilog teze o lijevanim modelima predviđenim za izradu kalotastog recipijenta bula iskucavanjem u limu, uključivši tu i limenu, najvjerojatnije cjevastu petlju¹³. Isti zaključak vrijedio bi i za udubinu oblika toljage na prednjoj strani heerlenskog kalupa (sl. 2. - lijevo), kad ona ne bi imala i užljebljenje za dvostrukom petlju. Herkulova toljaga bila je inače jedan od vodećih amuletih oblika¹⁴ koji se pojavio krajem 2. st. u raznim keglastim verzijama i u materijalima od zlata i srebra, zatim bronce do vrlo česte kosti. No sve su inačice oblikovane prema drukčijim konceptima, različitim od ove na kalupu i redovito imaju običnu, za privjeske standardnu petlju u obliku žičanog obruča.

Nakon razmatranja ideje o amuletnoj namjeni privjesaka, proizlazi sljedeće:

Premda im se ne može odreći zaštitni karakter, već i radi magijskih obilježja koja su se pridavala samom olovu¹⁵, privjesci na T. I., T. II. teško bi odgovarali jeftinim nakitnim verzijama u funkciji pravih amuleta, jer ne posjeduju kvalitetu pogodnu za svakodnevno nošenje. Već i sama masivnost ovih neatraktivnih komada bez sjaja, kao i nezgrapna

petlja, koja je u tom obliku i kod čistih amuletih privjesaka kao što su bule, lunule i toljage, unutar nakita nepoznata, demantiraju takvu mogućnost u strogoj smislu.

Kako bi se u traganju za namjenom, pored magijskog, privjeske preispitalo i u religijskom okruženju, treba ih pokušati usporediti sadržajno. Na T. I. i II. vidljivo je da su figuralne predstave zastupljene samo maskom Gorgone i djelomično jednim Heraklovim atributom, toljagom (T. I., 1. 2), a jedino što se o ta dva lika u ovom povodu može reći, jest da oba spadaju u grčki religijski krug, da ne pripadaju subjektima olimpskog ranga te da je prvom bitna karakteristika smrtnost, a drugom status polubožanstva¹⁶. Ikonografija gorgonskog prikaza ovdje je zbirna, možda s naznakom krila na glavi, no kao i u slučaju toljage, bez mogućnosti prepoznavanja predloška prema kojem je modelirana.

Svi ostali oblici svedeni su na apstrahirane oblike. Za razliku od toljage koja je realističnije izvedena, phallusni oblici T. I., 13-15 simplificirane su i stilizirane, naginjući preobrazbi na razini dekoracije. Phallusi se mogu pridati nekolicini bogova: Prijapu, Hermesu, Hermafroditu (KOHLERT NÉMETH, 1988., 66.), u čijim su kultovima imali određenu ulogu¹⁷. Oblici T. I., 22-24 ne mogu se pripisati određenom božanstvu. Zračasti obruč T. I., 21 atribut je Helija odnosno Sola. Unutar kotača T. I., 16-20, posljednji oblik, s najgušćom pojavom u galskim i germanskim provincijama (SCHMITZ, 1993., 59.), predstavljao bi atribut keltskog Taranisa, identificiranog s Jupiterom, no kotač mogu imati i ženska božanstva: onaj sa šest žbica Nemeza (MUZEOPIS, 112., 113., br. 113), a onaj s četiri žbice Fortuna (ANTIČKA BRONZA, 95., 96., br. 111), ali kotač je i Hekatin atribut.

Sadržajno ispitivanje pokazuje da među oblicima prevladava lunarna simbolika. Mjesečev srp pripisan je mnogim ženskim božanstvima, ali ga nije moguće vezati za neku konkretnu božicu, kao njen stalni atribut. Lunula je poznata u svim mediteranskim kulturama, predstavlja simbol Magnae Mater kao i izvornih boginja mjeseca kod Grka i Rimljana - Artemide odnosno Dijane, zatim Selene i Hekate, koje s prvom čine Trojne boginje, a također se može zapaziti i na prikazima Izide na nekim od njenih ikonografskih verzija (ANTIČKA BRONZA, 100., br. 130. 131).

Među lunulama, inačica T. I., 8 čini se najznačajnijom zbog površinskog ukrasa, koji vjerojatno prikriva neku relevantnu informaciju referirajući se na realističniji prikaz, ali kojeg sada nije moguće dešifrirati. Oblik privjeska T. I., 24, koji sadrži žensku božansku i mjesečevu simboliku, za tri fa-

¹³ Kod nakita koji je neprekidno nošen na tijelu važna je prikladnost svih dijelova, pa se funkcionalni dijelovi kao što su kopče i petlje, svode na najmanju mjeru. Radi običaja nošenja više komada na istoj ogrlici, unutar antičkog nakita: etruščanskog, italjskog, grčkog, rimskog, privjesci najčešće imaju horizontalno postavljenu izduženu cjevastu petlju, koja je sprječavala njihovo preklapanje (BECATTI, 1955., 272., 316., 359.; MARSHALL, 1911., 2271., 2310., 2766.), dok su privjesci s običnom uskom petljom bivali razmaknuti okruglim ili cjevastim perlama

¹⁴ Kao amulet sa svojstvima atributa Heraklesa alexikakosa učestalošću pojave ilustrira pomodnost kojoj je nositelj bilo visoko društvo: popularnost mu se vezuje za carsku promidžbu, naročito u vrijeme cara Komoda kad Herkulov kult dostiže vrhunac, a održavaju ga i carevi 3. i 4. st. kao nastavljajući štovanja: WERNER, 1964., 176., 177.; NÖLL, 1984., 449., 450.

¹⁵ Izradvine od te kovine (ogledala, zavjetne i ukletne pločice i sl.) svjedoče o kulturnom i magijskom karakteru olova. Kao Saturnov metal, olovo je predmet preobražaja i transmutacije itd.: COOPER, 1986., 118.

¹⁶ Ovdje je zaobideno moguće dublje zahvaćanje u mitološki horizont koji prethodi Gorgoninoj pojavi i njenom zadržavanju na Ateninoj egidi, a odražava pozadinsku postavku da je Meduza i sama nekoč bila boginja kao i onu o Heraklu kao o svetom kralju, mužu inkarnacije mjesečeve boginje: GRAVES, 1969. 18, 367.

¹⁷ Najčešće su predstavljali kulturne objekte korištene ne samo u grčkim već i u rimskim orgijastičkim svetkovinama u doba ranog carstva: GRAVES, 1969., 373. Također su u svojstvu žrtvenog dara prinošeni italijanskim bogovima, poput staroitaljskog Mutunus Tutunusa, izjednačenog s Prijapom: KOHLERT NÉMETH, 1988., 66.

ze njegove pojave, možda ukazuje na tri oblika istog božanstva. No kontekst u koji bi se smjestilo to zasad imaginarno lunarno božanstvo, vrlo je teško doseći.

U Panoniji su stovana mnoga grčka i rimska ženska božanstva, kao Junona, Atena odnosno Minerva, Venera, Fortuna i druga, a jedno od najpopularnijih bila je Dijana, naročito u domaćoj ilirskoj verziji. Od orijentalnih božanstava bile su tu Kibela, Izida, Dea Syrija, a od ostalih domaćih božanstava poznate su još Aecorna s pretpostavljenim ilirskim porijeklom te keltska Fata Tenatija s dvije pratilje Rioidiaspe i Didone (THOMAS, 1980., 177., 180., 182., 184., 189., 190.). Štovanje tih ženskih božanstava u Panoniji, a također i u susjednim provincijama Meziji i Daciji, gdje su evidentirani i neki sinkretistički kultovi, poput onoga Afrodite Kabeire, imaju relativno dugo trajanje¹⁸.

U Sisciji postoje dokazi o upražnjavanju ne samo rimskih već i kultova više drugih ženskih božanstava, među kojima i Izide (AU, br. 530, 531). Premda nema indicija o tamošnjem postojanju metroona, među Siscijancima su registrirani i Kibelini poklonici (ZOTOVIĆ, 1969., 61.), čije stovanje potvrđuju i Atisove skulpturice posebne ikonografije (BRUNSMID, 1914., sl. 54.-56.; SELEM, 1972., 35., 36.). Također su u široj okolici, na području koje je u rimsko doba gravitiralo prema Sisciji, ustanovljeni dokazi postojanja pripadnika ženskih kultova i upražnjavanja metroačkog rituala još i u 4. st.¹⁹.

Što se tiče domaćih božanstava, koja su i u interpretatio romana zadržale neka lokalna, pa i minimalna svojstva, poput npr. noričke Noreje (PICCOTTINI, 1989., T. 6.), u Sisciji takvi izvorni tragovi dosad nisu uočeni.

Premda rijetko, povremeno se na drugim prostorima kroz debeli zastor razgradnji, preobrazbi i mutacija, proisteklih pod rimskom prevlašću, ali i prije i mimo nje, probiju fragmenti lunarnih i drugih kultova, zahvaćenih na jednoj arhaičnijoj razini. Među takve spadaju figurica Atene/Minerve s kravljim rogovima na kacigi, koja zastupa puno stariju kultnu sliku vezanu za grčko - balkansku odnosno makedonsku tradiciju²⁰, prikaz Dijane s polumjesecom na glavi, također oblikovanim slično kravljim rogovima²¹ kao i prikaz trolikog božanstva s velikim mjesječevim rogom nad sve tri glave²², čiji atributi možda odražavaju i neku od značajki tračke božice Cotys (GRAVES, 1969., 33., 3. 1, 93., 27, 3). I lu-

nulaste privjeske trebalo bi vjerojatno smjestiti u okvire ranijih faza nekog kulta elementarne strukture srodne prethodnima, čijim bi poklonicima mogla biti upućena njima razumljiva ikonografska poruka sadržana npr. u dekoraciji primjereka poput T. I., 8.

Ovim primjerima valja pridodati za temu ovog rada vrlo instruktivan nalaz s područja Panonije, koji se ne odnosi na antropomorfnu božanstvo. Riječ je o rijetkom primjeru preživljavanja domaćeg lunisolarnog kulta, koji se unutar panonske populacije održao sve do ranog 3. st. Otkriven je u Szalacskoj (sl. 3.), a sadržavao je, uz predmete korištene pri kulturnim obredima, još i metalnu opremu svećeničkog ornata (THOMAS, 1980., 178.)²³. Nalaz je za nas važan ne toliko kao dokument survivala izvornog, neromaniziranog kulta, već više radi otkrića kulturnog nakita, zatečenog u izvornoj intaktnoj situaciji: solarno - lunarna kruna svećenice sadrži lunarne privjeske koji bi, da su samostalno pronađeni, najvjerojatnije bili definirani kao zavjetni predmeti. Pojava čitavog seta lunula na najvažnijem dijelu svećeničke odore, potvrđuje moguću kultnu namjenu i olovnih lunulastih privjesaka s dvostrukom petljom, u sličnoj primjeni.

Sadržajno propitivanje, koje je pružilo samo naznake vjerskih i kulturoloških okvira za eventualno smještanje traženog lunarnog božanstva, uza svu svoju kompleksnost, ipak je rezultiralo pozitivnim implikacijama u smislu usmjerenja traganja na neke dosad poznate osnovne obredne aktivnosti odnosno njihove objekte.

Uz vršitelja obreda i njegovu svećeničku opremu, po važnosti slijede kulturni slikovni prikazi i kultne oznake koje predočuju čiste simbole, a od kojih se ovdje navode samo oni učvršćeni na držačima. Od kulturnih slika među dobro poznate spadaju figuralni reljefi iz svetišta Jupitra Dolihenskog, između ostalog i radi uvijek prepoznatljivog držača, koji ima oblik sličan luku (NOLL, 1980., T. 14., 16, 17; TÓTH, 1976., Fig. 2.). Slabije su, međutim, poznati oblici držača na kojima se nalaze čisti simboli. Na sva tri dosad otkrivena brončana simbola u liku polumjeseca - koji, iako nisu pronađeni u takvom kontekstu, svakako predstavljaju kultne predmete - držači nisu u cijelosti očuvani: lunule imaju samo donji cjevasti nastavak, u koji je vjerojatno bilo umetnuto drveno držalo ili postament²⁴. Drukčiji oblik ima

¹⁸ Prestanak obavljanja kulturnih obreda u svetištima Afrodite odnosno Venere na Sapaji i kod Slatine, pada u doba oko ili sredinom 3. st.; TOMAS, 1958., 38., 39.

¹⁹ Iz Ljubije potječe veći broj žrtvenika posvećen Terrae Matris - Tellus, a u Zecovima kod Prijedora otkriveni su ostaci kulturnog objekta iz 4. st. za obavljanje obreda taurobolije u čast Magnae Mater Kibeles; BOJANOVSKI, 1988., 274., 275.; BENAC, 1969., 115.-130.; MEDINI, 1981., 96.-102.

²⁰ Brončana statuica potječe iz Dornacha kraj Münchena, zatečena je u sklopu nalaza iz 1. st. pr. Kr., a njeno polaganje u jamu koja je bila u nekom odnosu s ostacima mogućeg svetišta, veže se uz kult nekog ženskog ktonskog božanstva; IRLINGER, WINGHART, 1999., 134, 143., Abb. 31., Abb. 32.

²¹ Kameni, jače oštećeni reljef domaće izrade iz Mehadie u Rumunjskoj, odaje konzervativizam i priličnu naivu u djelomično sačuvanom prikazu, koji uz Dijanu/Lunu, sadrži još i bikovu glavu i poprsje Merkura s kaducejem; BĂRBULESCU, 1972., 120., Abb. 4.

²² Kameni reljef primitivne izrade s trostrukim lunarnim likom, reproduciran u tekstu u sklopu nalaza iz antičkog grada Tomis - današnje Constanze u Rumunjskoj, prikazuje prednju frontalnu i dvije postrane figure u profilu, u stavu Hekate kao trojne boginje, ali s mješovitim atributima, koji uz naniže okrenute zublje i par životinja iz Dijanine ikonografije te izvijenu zmiju i mogući nož (?), sadrže još dva nejasna predmeta, od kojih jedan ima izgled trokuta ili piramide; STOIAN, 1961., 258., Fig. 10.

²³ Na rekonstrukciji je niz od sedam lunulastih privjesaka šiljastih krakova ovješten na jednako toliko stožastih zračastih izbojaka na solarnoj kruni svećenice; THOMAS, 1980., Fig. 3.

²⁴ Jedna je pronađena u Vinkovcima, a dvije u Lisičićima u Bosni, sve tri su postavljene krakima okrenutim na više, a završeci krakova dugmasto su uobličeni. Lunule iz Lisičića, od kojih je jedna nađena u naselju, a druga pod grobnim humkom, imaju na donjem oblohu rubu perforacije u kojima su, ovješeni preko obruča, još sačuvani neki od niza privjesaka u obliku bršljanova lista; BRUNSMID, 1902., sl. 85., 3; ČREMOŠNIK, 1957., sl. 8. i 10.

držač, pronađen unutar ostataka svetišta, na koji je učvršćen brončani polumjesec visine oko 4 cm²⁵.

Gornji primjeri sugeriraju mogućnost korištenja i olovnih lunula na sličnim obrednim objektima u svojstvu kulturnih oznaka. Ova pretpostavka ne kosi se nikako s opcijom olovnih lunula kao zavjetnih darova u funkciji kulta.

Dragocjene potvrde takve votivne upotrebe olovnih privjesaka, pružene su i u tekstu o bonskom i heerlenskom kalupu. Tamo su navedeni nalazi olovnih kotačića, otkriveni uz ulaz u Taranisovo svetište u La Villeneuve-au-Châtelot u dpt. Aube te nalazi zavjetnih olovnih predmeta iz svetišta Artemide Orthie u Sparti. Za ove posljednje kaže se da je "njihova sličnost s bonskim i heerlenskim kalupima zapanjujuća", premda pripadaju puno ranijem razdoblju (SCHMITZ, 1993., 60.-62.). I villeneuvski kotačići i primjerci iz Sparte, među kojima su i lunule, kružne pločice, kotačići, zračasti obruči, pronađeni su u iznimno golemim količinama od 25.000 do 100.000 komada.

Međutim, petlja na olovnim privjescima ipak navodi na pomisao da su oni bili nošeni u vremenskim razmacima koje su nalagale posebne situacije. Razložno je pretpostaviti da su se prigode nošenja odnosile na inicijacije u kult ili na liturgijske ili misterijske ceremonijale, nakon kojih su privjesci mogli biti zavjetovani svetištu.

Preostaje još da se olovni privjesci razmotre na bazi stilskih kriterija. Već se na prvi pogled na privjescima T. I., T. II. zapaža prevaga čimbenika iz keltskoga kulturnog kruga, kao najjače izražena komponenta. Način dizajniranja i rješenja detalja kao što su kapljaste (T. I., 3-7, 17) i granulaste izbočine (T. I., 1, 2, 4-6, 12-15, 19, 20, 23, 24) odražavaju stil i maniru najbližu keltskom načinu oblikovanja, iz kojih su ove morale nastati. Ovo zapažanje u usporedbama zorno ilustriraju karakteristični završeci na raznim keltskim umjetničkim predmetima kao i pseudogranule na nakitu (DIE KELTEN, 193., 228.; I CELTI, 28., 179., 304., 399., 403.), naravno izražajnijeg plasticiteta svojstvenog reprezentativnijim izradevinama, kojeg su lišeni olovni privjesci s dvostrukom petljom. Površinski ukras na oblicima T. I., 8, 24 nije podvediv pod stilizaciju i svakako predstavlja jedinstvenu pojavu.

U sažetku sve tri analize može se ustvrditi da je ona namjenska dala prilično uvjerljive argumente o mogućnosti trostruke primjene privjesaka: kao dijela svećeničke opreme i opreme neofita i vjernika uvedenih u kult, zatim kao dijelova kulturnih insignija te kao ex vota u svrhu zavjeta poklonika kulta; stilaska analiza omogućila je vezivanje privjesaka za keltsku kulturnu sferu u relativnom smislu, dok je sadržajna pružila rezultate koji i nadalje ostaju na razini vjerojatnosti.

U potrazi oko porijekla lunarnog božanstva, kao određen putokaz ne bi trebalo zaobići ni male tzv. skenomorfne, izričito galske fibule sa ženskim glavama s mjesječevim rogom, kod nekih poprsja uklopljenih u orantsku pozu, unutar kojih

se javljaju i parovi krilatih lavova ili grifona u heraldičkom položaju, a od kojih su iz Siscije poznate samo preinake s dupinima (ETTLINGER, 1973., T. 13., 18; KOŠČEVIĆ, 1991., 58., sl. 352., 354., T. XX., 289-291).

U prilog smještanja lunarnih privjesaka u keltski religijski milje, možda donekle govori i podatak da oba kalupa potječu s područja s učestalim keltskim nalazištima, što kao veznu kariku povlači za sobom činjenicu da je, viđen kroz siscijanski brončani materijal, keltski supstrat Siscije/Segestike još i u rimsko doba bio evidentan, a na nekim kategorijama predmeta čak i prevladavajući. Možda nije beznačajno podsjetiti se da je jedan od kalupa pronađen u legionarskom taboru, a Sisak je također lokalitet takvog tipa. Unatoč općenitom stručnom stavu da kalupe kao nalaze ne treba fiksirati za nalazišta, već ih je logičnije vezati uz putujuće obrtnike, u ovom slučaju plumbare ili argentare, međusobna veza na kulturološkoj osnovi, mogla bi ukazivati i na zajednički religijski koncept.

No ova veza, kao ni rezultati pojedinih analiza, ne sadrže dovoljne argumente i ne mogu poslužiti kao čvrst oslonac za smještanje u bilo koju tradiciju na etničkoj osnovi. Zasad se nedokučiva božica koju simboliziraju lunulasti privjesci ne može personificirati, niti se može odrediti izvorni etnički nositelj njenog kulta. Ali, prema rezultatima razmotrene faktografije, daljnju potragu trebalo bi ipak ponajprije usmjeriti prema čimbenicima iz keltskog tradicijskog i vjerskog segmenta, unatoč činjenici da se i ovaj prošireni spektar oblika olovnih privjesaka mora držati privremenim i da pojava drugih sličnih nalaza može pružiti drukčiju sliku i osporiti ili pobiti dosadašnje stavove. U zaključku se može smatrati izvjesnim da se radi o božanstvu koje suštinom evocira plodnost, esencijalno autohtonom i s dugom lokalnom recepcijom, a samo izvanjski izmijenjenom, čiji se kult mogao održati u donekle retardiranom obliku, zadržavajući kontinuitet u općoj memoriji.

Situaciju oko identificiranja otežava i samo razdoblje iz kojeg potječu privjesci s dvostrukom petljom. Razdoblje druge polovine 2. i 3. st. vrijeme je intenzivnih infiltracija, mješanja kultova i oblikovanja religijskih sinkretizama, u kojem je lunula poprimila gotovo karakter općeg, neutralnog božanskog simbola. Uz to treba znati da su do nas dospjeli samo osnovni atributi i simbologija božanstava i da nam je sadržaj većine kulturnih ceremonijala, u liturgijskom smislu kao i oprema i predmetni rekvizitarij još uvijek nepoznat, naročito u misterijskim ritualima s inscenacijama teatralnog učinka.

Na samom kraju, potpuno izdvojeno iz prethodnih razmatranja i traganja, uputno je vratiti se na mjesta pronalaska samih lunarnih privjesaka, na onaj nalazima još uvijek neiscrpn di dio rijeke Kupe u Sisku, iz koje je zacijelo izvađena i brončana minijatura ženskog božanstva (sl. 3.), definirano kao Dijana (A. RENDIĆ MIOČEVIĆ, 1986., 187.-199., T. I., T. 2.). Skulpturica, visine 4, 5 cm, predstavlja klasično odjevenu figuru, prikazanu u relativno uobičajenoj grčko-rimskoj ikonografskoj slici, iz koje se izdvaja neobično pokrivalo glave. Frontalno gledano, ono ima izgled vrlo visokoga, uskog, atipičnog polosa, kojim dominira vrsta krune, čiji je oblik u očiglednoj vezi s nekim oblicima privjesaka s dvostrukom petljom i ima s njima nesumnjivu zajedničku osnovnu etimologiju.

25 Brončani držač na koji je učvršćena glatka, malo povijena lunula kalotasto oblikovanih krajeva okrenutih naviše, ima oblik stupića kružnog presjeka, kvadratne baze, s tri horizontalne profilacije, od kojih je srednja - obrnuta tanjurasta oblika - najšira, donja nešto uža, a gornja ima izgled nabora; predmet potječe iz Bausendorfa kod Trieri, ukupna mu visina iznosi 15 cm, a predstavlja kulturni objekt nepoznat namjene; BINSFELD et al., 1977./78., 398., 401., Abb. 14.

Sl. 3. Brončana skulpturica iz Siska; RENDIĆ
MIŠEVIĆ, 1986., T. I.

Fig. 3 Bronze figurine from Sisak

LITERATURA

- AH. 1938., HOFFILER V., SARIA B., Antike Inschriften aus Jugoslawien, Heft I Noricum und Pannonia Superior, Zagreb
- ANTIČKA BRONZA. 1969., Antička bronza u Jugoslaviji - katalog (Đ. Mano Zisi et al.), Narodni muzej Beograd, Beograd
- BĂRBULESCU, M., 1972., Der Dianakult im Römischen Dazien, *Dacia* XVI.
- BECATTI, G., 1955., Oreficerie antiche dalle Minoiche alle Barbariche, Roma
- BENAC, A., 1969., Jedno svjedočanstvo o taurobolijskom kultu u Bosni, *GZMS* XXIV.
- BINSFELD, W. et al., 1977/1978., Jahresbericht des Staatlichen Amtes für Vor- und Frühgeschichte im Regierungsbezirk Trier und im Kreis Birkenfeld für die Jahre 1974-1977, *TriZeitsch* 40/41.
- BOJANOVSKI, I., 1988., Bosna i Hercegovina u antičko doba, *Djela CBI* LXVI, 6.
- BRUNSMID, J., 1902., Colonia Aurelia Cibalae, *VHADns* VI.
- BRUNSMID, J., 1914., Antikni bronsani figuradni predmeti u Hrvatskom narodnom muzeju u Zagrebu, *VHADns* XIII.
- CHEVALIER, J., GHEERBRANT A., 1983., Rječnik simbola, Zagreb
- COOPER, J., C., 1986., Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola, Beograd
- ČREMOŠNIK, I., 1957., Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, *GZMS* XII.
- DIE KELTEN, 1980., Die Kelten in Mitteleuropa-Kultur, Kunst, Wirtschaft - katalog (L. Pauli), Salzburg.
- ETTLINGER, E., 1973., Die Römische Fibeln in der Schweiz, *HandbSRM*.
- GRAVES, R., 1969., Grčki mitovi, Beograd
- I CELTI. 1991., I Celti - katalog (S. Moscatti et al.), Venezia
- IRLINGER, W., E., WINGHART, S., 1999., Eine Statuette der Athene aus dem südbayerischen Alpenvorland sowie Siedlungs- und Grabfunde der mittleren bis späten Latènezeit von Dornach, Gemeinde Aschheim, Landkreis München, *Germania* 77/1.
- KOHLERT NEMETH, M., 1988., Römische Bronzen I aus Nida-Hedderheim, Götter und Dämonen, Auswahlkatalog, Archäologische Reihe 11, Frankfurt am Main
- KOŠĆEVIĆ, R., 1990., Olovni privjesci iz Siska, *PriloziInstArheolZagreb* 7.
- KOŠĆEVIĆ, R., 1991., Antička bronca iz Siska - Umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog Carstva, Zagreb
- KOŠĆEVIĆ, R., 2000., Arheološka zbirka Benko Horvat, Zagreb
- MARSHALL, F. H., 1911., Catalogue of the Jewellery Greek, Etruscan and Roman in the Department of Antiquities, British Museum, London
- MEDINI, J., 1981., Ein Taurobolisches Objekt und das Ritual aus Zecovi, *Aug* XX-XXI (1980.-1981.)
- MIGOTTI, B., 1994., Arheološka grada iz ranokršćanskoga razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, u knjizi skupine autora, Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde-Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj. From the Invincible Sun to the Sun of Justice-Early Christianity in Continental Croatia - katalog (B. Migotti), Zagreb
- MUZEOPIS, 1996., Muzeopis 1846.-1995. - katalog (D. Balen - Z. Dukat), Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb
- NOLL, R., 1980., Das Inventar des Dolichenusheiligtum von Mauer an der Urll (Noricum), *RömLimÖst* XXX.
- NOLL, R., 1984., Zwei Römerzeitliche Grabfunde aus Rumänien in der Wiener Antikensammlung, *JRGZM* 31.
- PICCOTTINI, G., 1989., Die Römer in Kärntner - Ein Carinthia Führer, Universitätsverlag Carinthia, Klagenfurt
- RENDIĆ MIOČEVIĆ, A., 1986., Minijaturna brončana kompozicija s likom Dijeane iz Siska, *VAMZ* 3, XIX.
- SCHMITZ, W., 1993., "Alles Unheil halte fern!" Zu einigen Gussformen für Amulette aus römischer Zeit, *BjB* 193.
- SELEM, P., 1972., Egipatski bogovi u rimskom Iliriku, Godišnjak *ANUBIH* IX.
- STOIAN, I., 1961., La città pontica di Tomis - Saggio storico, *Dacia* V.
- TOMAS, E., 1958., Spomenici kulta Afrodite Kabeire u Dunavskim provincijama carskih vremena (Grada za proučavanje rasprostranjenosti trackih kultova), *RVM* 7.
- THOMAS, E., B., 1980., Religion - Native and "classical" Gods, u knjizi skupine autora, The Archaeology of Roman Pannonia, Budapest
- TÓTH, I., 1976., Two misinterpreted Jupiter Dolichenus Relics from Pannonia Inferior, *Alba Regia* XV.
- WERNER, J., 1964., Herkuleskeule und Donar - Amulett, *JRGZM* 11.
- ZOTOVIĆ, LJ., 1969., Istorijski uslovi razvoja orijentalnih kultova u rimskim provincijama na teritoriju Jugoslavije, *Starinar* XIX. (1968.)

Summary

FURTHER OBSERVATIONS ON LEAD PENDANTS

In a relatively short period different forms of lead pendants with the specifically designed loop as the most distinguished common element were unearthed. It is precisely the loop as the most elemental characteristic that suggests the need of grouping such pendants in a special type of finds.

Eleven years ago the group of twenty-three lead pendants with a lunular plate was published, and in the meantime five more lunular specimens documented in the archaeological part of the B. Horvat collection should be added to this group, as well as a specimen in the shape of a triangle and three round specimens. All these lead pendants, so far 32 published specimens, were found in the river of Kupa in Sisak and with the exception of the samples from B. Horvat's collection, they are all preserved at the Archaeological Museum in Zagreb. After the latest publication of similar finds (SCHMITZ, 1993, 45-68) which followed more than a decade after the first publication of lunular pendants, the quantity of forms reached the point at which a small scale of shapes and their variations can be made.

On their first publication in 1990, lunular pendants were an entirely isolated phenomenon without any analogies. At that time they were observed in relation to their purpose: magical, preventive, votive and cultist, among which the latter prevailed, and chronologically they were dated into the 2nd or 3rd century. After a study by W. Schmitz that offered a wider spectrum of forms, the pendants from Siscia were treated again with the aim of reexamining their purpose as well as their belonging to a certain cultural and religious environment.

In his study W. Schmitz mentions two stone moulds which served as one-sided moulds for casting shapes with only one side and a flat reverse, and a lead round pendant (T. I, 20, T. II, 20). One of the moulds originates from Bonn (Fig. 1), it was found in the section of the legionnaire camp and is a part of a private collection, whereas the other mould was found in the thermal spas in Heerlen in Holland (Fig. 2), it is dated by coins from 252 and preserved in the thermal spa museum (SCHMITZ, 1993: 50). The Bonn mould has chiseled forms only on one side, five in number, for the shapes T. I, 1, 4, 14, 19, 21, T. II, 1, 4, 14, 19, 21, and the Heerlen mould also has five forms on one side, for the shapes T. I, 2, 10, 13, 18, 22, T. II, 2, 10, 13, 18, 22, and on the other side two pairs of the same forms, for the shapes T. I, 7, 15, T. II, 7, 15, with two bowl-like indentations. Each of the forms on both moulds also has indentations for a two-part loop.

Considered all together (T. I, T. II), the so far known lead pendants of this type — those ready-made as well as those cast in the indentations in the moulds — give an interesting picture of the aniconic shapes, and from a series of such shapes only the first shape stands out with the so called figural interpretation. In the group the following shapes and their varieties appear:

- 1 Gorgon mask: T. I, 1, T. II, 1
- 2 Club: T. I, 2, T. II, 2

- 3 Lunula: T. I, 3-12, T. II, 3-12
 - a without a phallic ending: T. I, 3-7, T. II, 3-7
 - b with a phallic ending: T. I, 8-12, T. II, 8-12
- 4 Phallus: T. I, 13-15, T. II, 13-15
 - a single: T. I, 13, T. II, 13
 - b double: T. I, 14, 15, T. II, 14, 15
- 5 wheel: T. I, 16-20, T. II, 16-20
 - a with four spokes, those on the back wheels obliquely layed : T. I, 16-19, T. II, 16-19
 - b with more spokes; T. I, 20, T. II, 20
- 6 radial hoop: T. I, 21, T. II, 21
- 7 full circle plate: T. I, 22, T. II, 22
- 8 perforated circle plate: T. I, 23, T. II, 23
- 9 triangular plate: T. I, 24, T. II, 24

Among nine basic shapes of pendants which were fabricated or moulded from casts, the shape T. I, 5 is represented with eight samples, the shape T. I, 6 with four, the shape T. I, 8 with nine and the shape T. I, 9 with two samples, whereas the rest are unique specimens. The dimensions of the pendants from Siscia range from 16 x 20 mm to 26 x 31 mm, and the dimensions of the cast from Bonn and Heerlen are 18 x 24 up to 28 x 31 mm.

The proportions of the loop of the same category but with a trapezoid, rectangular or oval shape, separated by a vertical bar in two smaller openings, vary in relation to the dimensions of the pendant plate. The loop suggests that the pendants belong to a category of artifacts with a common purpose, but the loop is not their only formal unifying feature. They all show a deeper morphological connection based on the basic formal concept and identically carried out details, depending on the manufacturing quality.

The primary subject matter of the revived interest in lead pendants, stirred by the publishing of the moulds, is again the question of purpose. The shortest recapitulation of the author's point of view concerning the publishing of the mould from Bonn and Heerlen, which has been extensively accompanied with particularly interesting observations on the interrelationship between the religio and the superstio in the antique society, can be reduced to two interpretations: that we are dealing either with models for the production of matrixes for jewelry casting in hard metals, i.e. models for metal sheet jewelry production by the method of imprinting, or that we are dealing with moulds for direct production particularly of lead amulets, that replaced the more expensive ones, made of more solid, precious metals, as their cheap imitations (SCHMITZ, 1993: 52-54).

Taking such assumptions as a starting point, we should first scrutinize the idea of lead pendants as genuine amulets.

The understanding of amulets is basically subjective and it can rather hardly be distinguished from the complex category of artifacts that we assume as authentic jewelry. Jewelry has a decorative purpose, but any piece of jewelry in a way contains also the idea of a genuine amulet. Body-worn jewelry has ever since its beginnings had an apotropaic and a prophylactic purpose, in the first place in warding off malicious forces, i.e. spells, in order to avert the so called evil eye (mallochio, böser Blick). With time, the protective aspect of jewelry was mainly forgotten. It kept its true nature

in literal sense as a grave good whose purpose was to protect the diseased in the afterlife.

Generally, almost all forms of pendants in T. I and T. II can be classified as amulets, because each of them has a protective or other feature. The Gorgoneion scares because the sight of it turns beholders into stone; Hercules' club symbolizes superhuman strength and contact with other-worldly forces; the symbolic significance of the lunula is universal, but in the first place it is apotropaic; combined with a phallus, which is also marked by the symbolism of creative strength, a lunula symbolizes fertility. The third variety of the phallic form (T. I, 15) could be observed as reversed crescent with a pair of larger spherical protrusions and with spherical side terminals, in the same way as the outer ends of the spokes of the form T. I, 17 can be observed as phallic forms. On the whole, we could say that the wheels with a varying number of spokes T. I, 16-20, the radial ring T. I, 21, as well as the round plate T. I, 22 have solar features. The symbolical meaning of the shape represented by the pierced pendulum T. I, 23, which belongs to the few modestly decorated Siscian specimens with diagonally ribbed margin (T. I, 8, 16) remains unclear. In case that we are dealing with two oppositely placed triangles inscribed into a hoop, we could assign the pendant a general symbolical meaning, such as that of the pendant form T. I, 24, which owing to the surface plate decoration is closely correlated with the lunula variant T. I, 8.

Some of the basic shapes represented in the group of pendants with a bipartite loop appear also as parts of authentic jewelry (T. I, 1, 2), and some of them represented a part of the standard jewelry repertoire (T. I, 3, 16). The lunula as the oldest and the widest spread form of amulet pendant, was most often worn on necklaces. The phallic shape as a jewelry form is a rather rare phenomenon among the so-called jewelry pieces of gold and silver. It is mostly reduced to pieces which according to their dimensions and design tend to be discrete. Nevertheless, bronze pendants of the same form, appearing individually or combined with a lunula, but differently styled or realistically designed, are often and almost usual especially with the military cavalry. The relative lack of the phallic form in the jewelry category is partly a paradox, especially having in mind that its possible obscenity was tolerated and that it was even popular in the military milieu, especially since we know that the military and the civil equipment were not strictly separated from one another. Other forms in jewelry have not been identified.

In order to clarify the assumption that lead pendants were amulets we need a short review of the bowl-shaped indent on the reverse side of the Heerlen stone mould (Fig. 2 — right), which corresponds to the forms of the smooth ripped bulla and whose purpose could indirectly ascertain this thesis. Bullae — a kind of capsules with a loop of the width of the recipient — represented a specific kind of mostly children's amulets with double protections: the symbolic protection, and that protection contained in the substance of their filling. They used to be worn until the end of childhood to be discarded afterwards and dedicated to the Lares. Their primary origin is Etruscan, and they were scattered throughout the Roman Empire. Their appearance on the same mould

along with other forms does not confirm the amulet hypothesis. On the contrary, they tend to contradict it, because the bullae indentations do not have the part indented for the loop, notwithstanding its shape. Therefore both bullae forms have been left out from the scale shown in T. I and T. II, and their presence on the mould speaks more for the thesis on cast models intended for manufacturing of bowl-shaped bullae recipients by the technique of sheet hammering, including the probably tubular sheet loop. The same conclusion could be applied to the indentation in the shape of a club on the front side of the Heerlen mould (Fig. 2 — left), if it had not have a fluting for a double loop. Hercules' club was one of the leading amulet forms that appeared by the end of the 2nd century in different conical versions and in materials from gold and silver over bronze up to very frequent bone, but all the varieties were shaped according to different formal concepts, differing from the one found on the mould, and regularly they had an ordinary loop in the form of a wire-hoop, which was standard for pendants.

After analyzing the idea of an amulet purpose of pendants we come to the following conclusion: Even though their protective character cannot be denied — not least for the magical features assigned to lead — the pendants in T. I, T. II hardly correspond with the cheap jewelry versions functioning as genuine amulets because they do not have the attributes that would make them appropriate for everyday wear. The massiveness of those unattractive, shineless pieces as well as the ponderous loop which is unknown within the jewelry in this form with pure amulet pendants such as bullae, lunulae and clubs, prove such a possibility as wrong in the strict sense.

In order to analyze the purpose of the pendants not only in the context of magic but also of religion, we should attempt to compare them in terms of their subject matter. In T. I and II it is evident that the figural presentations are only represented by the Gorgon's mask and partly by one of Heracles' attributes — a club (T. I, 1, 2). The only thing that can be said about those two figures in this context is that they both are part of the Greek religious circle, that they do not belong to subjects of Olympus' range and that an important trait of the former is mortality, and of the latter the status of a semigod. The iconography of the presentation of the Gorgon is rudimentary, conceivably with a suggestion of wings on her head, but the club is similarly rudimentary without the possibility of identifying an example after which it was modeled. All other shapes can be reduced to abstracted forms. As opposed to the club, which was more realistically carried out, the phallic forms T. I, 13-15 are simplified and stylized, showing a tendency of transformation on the level of the decoration. The phalluses can be assigned to particular deities: Priapus, Hermes, Hermaphroditus (KOHLEERT NÉMETH, 1988, 66), in whose cults they played a certain role. The shapes T. I, 22-24 cannot be assigned to any particular deity. The radial hoop T. I, 21 is an attribute of Helios or Sol. Inside the wheel T. I, 16-20 the last shape, appearing most frequently in Gallic and Germanic provinces (SCHMITZ, 1993, 59) would stand for an attribute of the Celtic Taranis, identified with Jupiter, but the wheel could also have belonged to female deities: the one with six spokes to Nemesis

(MUZEOPIS: 112, 113, No. 113), and the one with four spokes to Fortuna (ANTIČKA BRONZA: 95, 96, No. 111), but the wheel is also Hecate's attribute.

An analysis of the content shows that among the shapes lunar symbolism dominantly prevails. The Moon's sickle has been ascribed to many female deities, but it is not possible to connect it with any concrete goddesses as its constant attribute. The lunula is known in all Mediterranean cultures, it represents a symbol of the Magna Mater, as well as that of the original Moon goddesses with the Greeks and Romans — Artemis and Diana, and Selene and Hecate, the latter two forming the Triple goddesses together with the first one, and it can also be noticed on some of the presentations of Isis on some of her iconographic versions (ANTIČKA BRONZA: 100, Nr. 131, 131).

Among the lunulae, the variety T. I. 8 seems to be the most important because of its surface decoration which is probably hiding a relevant information referring to a more realistic presentation, which it is now impossible to decode. The form of the pendant T. I. 24, containing female divine and Moon symbolism through three phases might point to three aspects of the same deity. But it is extremely hard to reach the context in which this temporarily imaginary lunar deity is placed.

In Pannonia many Greek and Roman female deities were worshipped, such as Juno, Athena i.e. Minerva, Venus, Fortuna and others, and among the most popular was Diana, particularly in the Illyrian version. Of Oriental deities there were Cybele, Isis, Dea Syria, and of the indigenous deities Aecorna of an assumed Illyrian origin and the Celtic Fata Tenatia with her two companions — Riodiaspa and Didona — are known (THOMAS, 1980: 177, 180, 182, 184, 189, 190). The worship of those female deities in Pannonia and also in the neighboring provinces Moesia and Dacia where some syncretistic cults were registered such as that of Aphrodite Khabeira experienced a relatively long continuity.

In Siscia there are proofs of worship not only of the Roman but also of numerous other female deities, among others also of Isis (AU, No. 530, 531). Although there is no indication of the existence of metroons, in Siscia Cybele's cult is known to have been there (ZOTOVIĆ, 1969: 61) as Attis' figurines with a specific iconography demonstrate (BRUNŠMID, 1914, Fig. 54-56; SELEM, 1972: 35, 36). In the broader surrounding area of Siscia proofs of the existence of female cults and the metroon ritual as far as in the 4th century were found.

As regards the indigenous deities which even in the interpretatio romana kept the minimal local features, such as the Noric Noreia (PICCOTTINI, 1989, T. 6), in Siscia no such original traces have been recognized.

At different times in different regions from under a thick curtain of omissions, transformations and mutations as a result of the Roman domination but also before it and along with it, fragments of lunar and other cults claw their way out, though rarely, and caught at a more archaic level. One such fragment is also the figurine of Athena/Minerva with cow's horns on the helmet, which represents a much older cultural portrait of the Greek-Balkan i.e. Macedonian tradition, the presentation of Diana with a crescent on her head

which in its form is also similar to cow's horns, as well as the presentation of a three-faced deity with a large lunar horn above all three heads, whose attributes might reflect some of the features of the Thracian goddess Cotys (GRAVES, 1969, 33, 3, 1, 93, 27, 3). The lunular pendants should probably also be dated into the framework of the earlier phases of a cult whose elementary structure is related to the preceding ones, to whose worshippers an iconographic message could have been sent which is understandable to them and which e.g. is contained in the decoration of a specimen such as T. I. 8.

Another find from the Pannonian region, which is not related to an anthropomorphic deity and which is extraordinary instructive for the subject matter of this study, should be added to the above mentioned examples. That is a rare example of the survival of the local lunisolar cult which among the Pannonian population was kept up until the early 3rd century. It was discovered in Szalacska (Fig. 3) and, apart from the objects used in ritual activities, it contained metal equipment of the priest's ornate (THOMAS, 1980, 178). The find is important to us not as a document of the survival of an original, non-romanized cult, but more because of the unearthing of cult jewelry found in an original intact situation: the solar-lunar crown of the female priest contains lunar pendants which, if they had been isolated finds, would most probably have been defined as votive offerings. The appearance of an entire set of lunulae on the most important part of a priest's robe confirms the possible cultist purpose of lead lunular pendants with a double loop.

Contextual information which suggested only a religious and cultural framework within which the posited lunular deity might have been placed resulted — despite all its complexity — in positive implications in the sense of directing the search to some familiar basic ritual activities and their objects.

After the performer of the rite and his or her priest's robe, most important are cult illustrations and cult marks which stand for pure symbols, out of which those fixed in their supports are mentioned in this study. Among the well-known cult illustrations are also the figural reliefs from the sanctuary of Jupiter of Dolihen among other things also for its always distinguishable support which in its shape is similar to a bow. (NOLL, 1980, T. 14, 16, 17; TÓTH, 1976, Fig. 2). Less known are nevertheless the support shapes with pure symbols. None of the three bronze semi-crescent symbols — which, although not found in such a context, certainly represent cult objects — have completely preserved supports: the lunulae only have the lower tubular ending, in which probably a wooden handle or a base was inserted. The support with an approximately 4 cm high bronze semi-crescent fixed to it, found within the remains of the sanctuary, is of a different shape.

The examples stated above suggest the possibility of using also lead lunulae in similar cult facilities as cult symbols. This assumption is not at all contradictory to the option of lead lunula as votive offerings in the function of the cult.

Precious confirmations of such votive function of lead pendants are given also in the text on the mould from Bonn and Heerlen. The small lead wheels discovered at the entrance into Taranis' sanctuary in La Villeneuve-au-Châtelot

in the Aube dept. and the finds of votive lead offerings from the sanctuary of Artemis Orthie in Sparta; the latter are said to be stunningly alike the moulds from Bonn and Heerlen, although they belong to a much earlier period (SCHMITZ, 1993: 60-62). The Villeneuvian wheels and specimens from Sparta, among which there are also lunulae, round plates, little wheels and radial hoops, were found in enormous quantities from 25000 to 100000 pieces.

Nevertheless the loop on lead pendants makes one think that they were worn in certain time intervals depending on the certain specific situation. It is reasonable to assume that the occasions on which they were worn were related to the initiations in a cult or to liturgical or mystery ceremonies, after which the pendants could have been offered to a sanctuary.

Now it remains for the lead pendants to be analyzed on the basis of stylistic criteria. At first glance it is evident that with pendants T. I, T. II the factors from the Celtic cultural circle prevail. The design and the details such as drop-like (T. I, 3-7, 17) and granule-like incisions (T. I, 1, 2, 4-6, 12-15, 19, 20, 23, 24) reflect the style and the manner which is the closest to the Celtic from which those must have derived. This comparison-based observation is clearly illustrated by characteristic termini on different Celtic works of art as well as by the pseudo-granules on jewelry (DIE KELTEN: 193, 228; I CELTI: 28, 179, 304, 399, 403), of course with more expressive sculptural features typical of representative artifacts, which is not the case with lead pendants with a double loop. The surface decoration on the shapes T. I, 8, 24 cannot be stylistically categorized and it certainly represents a unique phenomenon.

Resuming all three analyses, we may conclude that the functional analysis brought rather convincing arguments for the possibility of a triple function of pendants: as part of the priest's equipment and the equipment of neophytes and the newly introduced believers into the cult and as parts of cult insigniae or as ex vota for the purpose of a votive of the cultists; the stylistic analysis enabled the association of the pendants to the Celtic cultural sphere in terms of affinities and the contextual analysis confirmed that these results remain plausible. Not to be skipped as a kind of signpost on the search of the origin of the lunar deity are the little so-called scenomorphic explicitly Gallic fibulae with female heads with lunar horns which on some busts is incorporated in Orant's posture, within which pairs of winged lions or griffins in a heraldic posture also appear, out of which from Siscia only variations with dolphins are known (ETTLINGER, 1973, T. 13, 18; KOŠĆEVIĆ, 1991: 58, Fig. 352, 354, T. XX, 289-291).

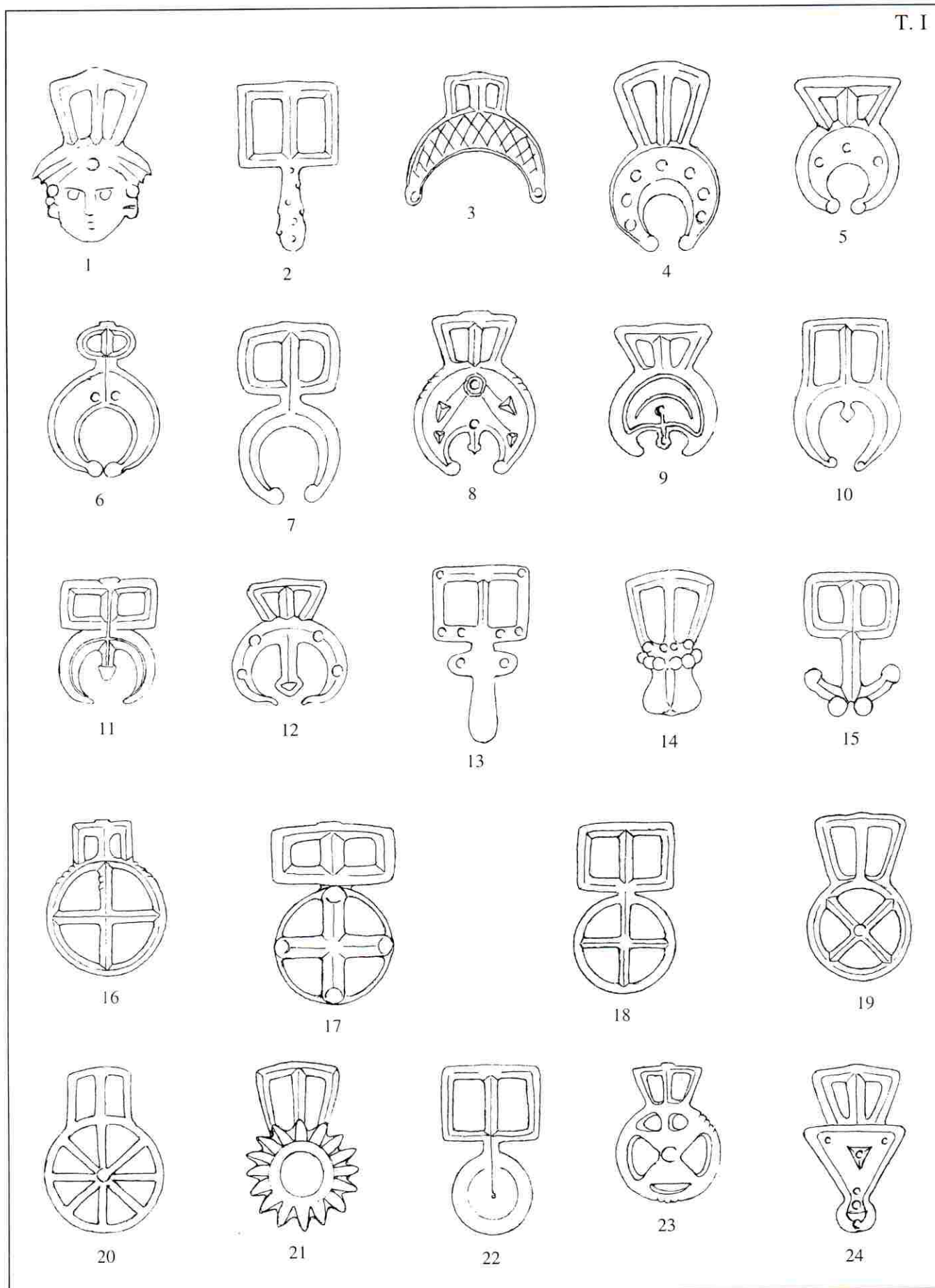
Partly in favor of placing the lunar pendants into the Celtic religious milieu might be the fact that both moulds originate from an area with frequent Celtic sites, which implies that, seen through Siscian bronze material, the Celtic substrata of Siscia/Segestica was evident already in the Roman period, and in some categories of artifacts it was maybe even dominant. Finally, it might not be insignificant to remind that one of the moulds was found in a legionary camp, and Sisak is a locality of the same type. Despite the general experts' standpoint that moulds as finds should not be fixed to the sites on which they were found, and that it is

more logical to associate them with travelling craftsmen, in this case with plumbers or argentars, the interrelationship on the cultural basis might also point to a common religious concept.

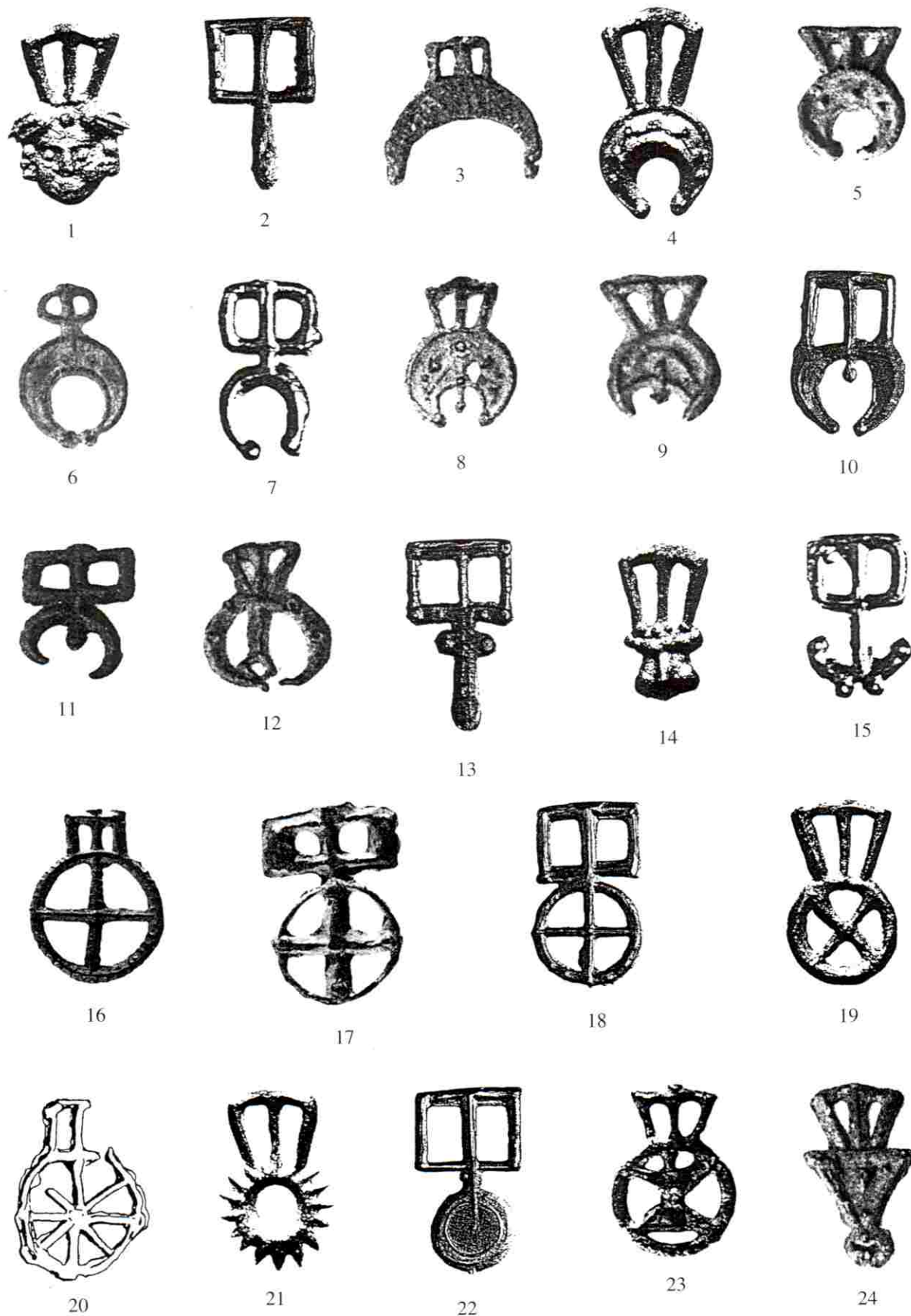
However, this link — just as the results of the specific analyses — do not contain enough arguments and cannot serve as a firm foothold for positioning in any tradition on an ethnic base. At present, the mysterious goddess symbolized by the lunular pendants cannot be identified, or the original ethnic bearer of her cult defined. But an analysis of the herein observed facts shows that a further search should in the first place be directed towards the factors from the Celtic traditional and religious segment, despite the fact that even this broad spectrum of lead pendant forms should be taken as temporary and that the appearance of other similar finds might give a different picture and question or disprove the present positions. To conclude, we are indisputably dealing with a deity which in its essence evokes fertility, which is essentially autochthonous and with a long local tradition altered only on the surface, whose cult could have been preserved in a partly retarded form, thus keeping its continuity in the general memory. Only the period from which the pendants with a double loop originate make the identification difficult. The period of the second half of the 2nd and that of the 3rd century is a time of intensive infiltration, intermingling cults and of forming of religious syncretisms within which the lunula almost acquired characteristics of a general neutral divine symbol. Besides, one should bear in mind that only the basic attributes and symbolic meanings of the deities have reached us, and that the contents of the majority of cult ceremonies in the liturgical sense as well as the equipment and the requisites used remain unknown to us, notably in the mystery rites with stagings of theatric effects.

Last but not least, apart from all the preceding considerations and quests, it may be advisable to return to the site where the lunar pendants were found, to the part of the Kupa river in Sisak which still has an abundance of finds, from which the bronze miniature of the female deity (Fig. 3), defined as Diana (RENDIĆ MIOČEVIĆ, 1986: 187-199, T. 1, T. 2) was dug. This figurine of 4.5 cm height represents a classically dressed figure shown in a relatively usual Greek and Roman iconography posture, out of which the exceptional headgear stands apart. Frontally viewed, it looks like a remarkably tall, narrow, atypical polos in which a kind of a crown dominates, whose shape is obviously related to some forms of pendants with a double loop, and they unmistakably share a common basic etymology.

T. I

1, 4, 14, 19, 21: Bonn. 2, 7, 10, 13, 18, 22: Herleen. 20: Lavoye. 3, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 16, 17, 23, 24: Sisak

1, 4, 14, 19, 21: Bonn, 2, 7, 10, 13, 18, 22: Herleen, 20: Lavoye, 3, 5, 6, 8, 9, 11, 12, 16, 17, 23, 24: Sisak